

MONIKA WOJTAS

Ewolucja polityki handlowej w Europie w XIX wieku

Commercial Policy in Europe in the 19th Century

Abstrakt: Przeobrażenia strukturalne w gospodarkach krajów europejskich związane z rozwojem masowej produkcji przemysłowej i pojawieniem się nadwyżek produktów doprowadziły do zmiany nastawienia krajów europejskich wobec polityki handlowej i wzrostu liberalizacji handlu. Dysponująca przewagą konkurencyjną Wielka Brytania prowadziła politykę wolnego handlu. Za jej przykładem podążyły inne kraje europejskie, doprowadzając do liberalizacji handlu międzynarodowego, która miała miejsce w latach 60. i 70. XIX wieku. Powrót do protekcjonizmu nastąpił w ostatnim dwudziestolecu XIX wieku i był związany z pogorszeniem koniunktury gospodarczej. W artykule przedstawiono zmiany, jakie następowały w polityce handlowej krajów europejskich w XIX wieku, zanalizowano ich najważniejsze przyczyny i skutki.

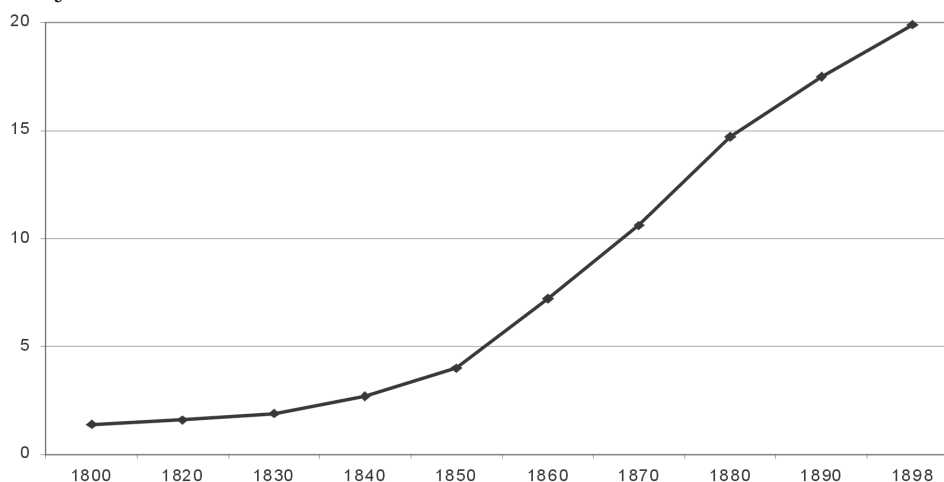
WPROWADZENIE
Introduction

Podstawy współczesnej gospodarki światowej i rynku światowego kształtowały się w XIX wieku. Rozwój masowej produkcji, który był efektem rewolucji przemysłowej, przyczynił się do znaczącego wzrostu obrotów w handlu międzynarodowym. W latach 1800–1898 nastąpił dwudziestokrotny wzrost międzynarodowych obrotów towarowych (por. rys. 1).¹ Za jeden z ważnych czynników tak znaczącego rozwoju powiązań handlowych uważa się zmiany w polityce handlowej krajów. Szczególne znaczenie miały zmiany, jakie dokonywały się

¹ Dane dotyczące handlu, zwłaszcza I połowy XIX wieku, są przybliżone. W literaturze można znaleźć różniące się od siebie szacunki dotyczące wartości handlu.

w krajach europejskich, które koncentrowały znaczną część obrotów. Udział 6 krajów (Wielka Brytania, Belgia, Francja, Holandia, Niemcy i Włochy) w handlu międzynarodowym wynosił około 50%.² W II połowie XVIII wieku zaczęto rozwijać doktrynę wolnego handlu, której twórcami byli Adam Smith, David Ricardo i John Stuart Mill. Rozpowszechnienie przekonania o korzyściach z wolnego handlu przyczyniło się do liberalizacji polityki handlowej krajów europejskich, którą zapoczątkowała Wielka Brytania.

Celem opracowania jest przedstawienie ewolucji międzynarodowej polityki handlowej krajów europejskich w XIX wieku. Wyróżniono 3 etapy w rozwoju polityki handlowej³: 1) okres protekcjonizmu w krajach europejskich i wprowadzania polityki wolnego handlu w Wielkiej Brytanii 1815–1860, 2) okres liberalizacji handlu na kontynencie europejskim 1860–1879, 3) okres powrotu do protekcjonizmu 1879–1900.

Rys. 1. Wartość światowego eksportu towarów w latach 1800–1898 (w mld USD)
Value of world merchandise exports in 1800–1898 (in billion USD)

Źródło: Opracowanie na podstawie danych: C. D a y, *History of commerce*, Longmans Green and co., 1907, s. 271.

² W roku 1800 – 49,5%, 1850 – 48,6%, 1880 – 51,7%. Podają za: B. M u c h a - L e s z k o, *Rozwój powiązań w gospodarce światowej – etapy globalizacji i regionalizacja procesów gospodarczych*, [w:] *Współczesna gospodarka światowa. Główne centra gospodarcze*, pod red. B. M u c h y - L e s z k o, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2005, s. 108.

³ P. B a i r o c h wyróżnia bardziej szczegółowo etapy rozwoju polityki handlowej: 1) okres protekcjonizmu 1815–1846, 2) okres brytyjskiego liberalizmu 1846–1858/1860, 3) okres liberalizmu europejskiego 1858/1860–1877/1879, 4) okres powrotu do protekcjonizmu 1877/1879–1890/1892, 5) okres nasilonego protekcjonizmu 1890/1892–1913. Ze względu na rozmiary opracowania zastosowano tu uproszczone podejście. Por. P. B a i r o c h, *European trade policy, 1815–1914*, [w:] P. M a t h i a s, S. P o l l a r d (red.), *Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, Cambridge University Press 1989, s. 6.

ETAP PROTEKCJONIZMU W KRAJACH EUROPEJSKICH I WPROWADZANIA
POLITYKI WOLNEGO HANDLU W WIELKIEJ BRYTANII 1815–1860
Protectionism in continental Europe and shift towards free trade in Great Britain 1815–1860

W latach 1815–1846 nastąpił zdecydowany zwrot w kierunku liberalizacji handlu w Wielkiej Brytanii. Kilka małych krajów, a zwłaszcza Holandia, wykazywało podobne tendencje. Reszta Europy charakteryzowała się znacznym protekcjonizmem skierowanym szczególnie wobec brytyjskich produktów przemysłowych.⁴ Charakterystykę polityki handlowej wybranych krajów w I połowie XIX wieku zawiera tabela 1. Ograniczenia stosowano zarówno wobec importu produktów przemysłowych i rolnych, jak też ich eksportu. Były one pozostałością po osiemnastowiecznej polityce zaopatrzenia, zgodnie z którą zakazywano eksportu żywności, ale również: wełny i węgla (W. Brytania), drewna (Niemcy, Austria) czy jedwabiu (Włochy).⁵ Protekcjonistyczny charakter miały często także kodeksy morskie.⁶

Wzrost poparcia wobec wolnego handlu w Wielkiej Brytanii następował od końca XVIII wieku. Problem w praktycznej jego realizacji był związany z koniecznością zapewnienia dochodów budżetu państwa alternatywnych w stosunku do cel, które były podstawowym źródłem dochodów. Dopiero reforma podatkowa, przeprowadzona w 1841 roku, umożliwiła znaczący postęp w liberalizacji brytyjskiego handlu. Efektem było zniesienie cel eksportowych na produkty przemysłowe i obniżka cel importowych dotycząca ponad 750 pozycji taryfowych w roku 1842. Kolejne redukcje barier zostały dokonane w roku 1845 – polegały one na zniesieniu cel eksportowych na surowce oraz obniżce cel importowych na ponad 520 pozycji. Najwięcej kontrowersji wzbudzały cła importowe na zboża, które chroniły interesy brytyjskiego rolnictwa. Jednak wzrost liczby ludności i związany z nim wzrost importu pszenicy, a także klęska głodu w Irlandii w latach 1845–1846⁷ przyczyniły się do zniesienia Ustawy Zbożowej (*Corn Laws*) w 1846 roku, co uważa się za symboliczny początek polityki wolnego handlu w Wielkiej Brytanii.⁸ W roku 1849 zniesiono także postanowienia kodeksu mor-

⁴ *Ibid.*, s. 7.

⁵ Ch. Kindleberger, *The Rise of Free Trade in Western Europe, 1820–1875*, „Journal of Economic History” 1975, vol. 35, nr 1, s. 24.

⁶ Np. według brytyjskiego kodeksu (*Navigation Act*) import z Azji, Afryki i Ameryki mógł się odbywać jedynie na statkach brytyjskich, a import z Europy także na statkach kraju pochodzenia. Por. C. K n i c k H a r l e y, *Trade: discovery, mercantilism and technology*, [w:] *The Cambridge Economic History of Modern Britain*, vol. I: *Industrialization*, R. Flound, P. Johnson (red.), Cambridge University Press 2004, s. 185.

⁷ Ch. Schonhardt-Bailey uważa, że klęska nieurodzaju w Irlandii była jedynie pretekstem, który miał przekonać brytyjski parlament do zniesienia cel na produkty rolne. Por. Ch. S c h o n h a r d t - B a i l e y, *From the Corn Laws to Free Trade*, MIT Press, 2006, s. 175–176.

⁸ W literaturze można znaleźć stwierdzenie, że taka decyzja Wielkiej Brytanii miała na celu

skiego (*Navigation Laws*) dotyczące przewozu handlu brytyjskiego własnymi statkami.

Tab. 1. Polityka handlowa wybranych krajów europejskich około roku 1820
Commercial Policy of selected European countries around 1820

Kraj	Import produktów przemysłowych		Protekcjonizm rolny	Cła eksportowe	Kodeks morski
	Zakazy importu	Średnia stawka celna (%)			
Austro-Węgry	Liczne	Bd	Bd	Tak	Liberalny
Dania	Nieliczne	30	Umiarkowany	Bd	Liberalny
Francja	Liczne	Bd	Umiarkowany	Nieliczne	Protekcyjny
Portugalia	Brak	15	Znaczny	Tak	Liberalny
Prusy	Brak	10	Umiarkowany	Nie	Liberalny
Rosja	Liczne	Bd	umiarkowany	Tak	Bd
Hiszpania	Liczne	Bd	Znaczny	Tak	Protekcyjny
Szwecja/Norwegia	Liczne	Bd	Bd	Tak	Bd
Szwajcaria	Nieliczne	10	Umiarkowany	Tak	Liberalny
Holandia/Belgia	Brak	7	Umiarkowany	Tak	Umiarkowanie protekcyjny
Wielka Brytania	Nieliczne	50	Znaczny	nieliczne	protekcyjny

Bd – brak danych

Źródło: P. B a i r o c h, *European trade policy, 1815–1914*, [w:] *Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, P. Mathias, S. Pollard (red.), Cambridge University Press 1989, s. 6.

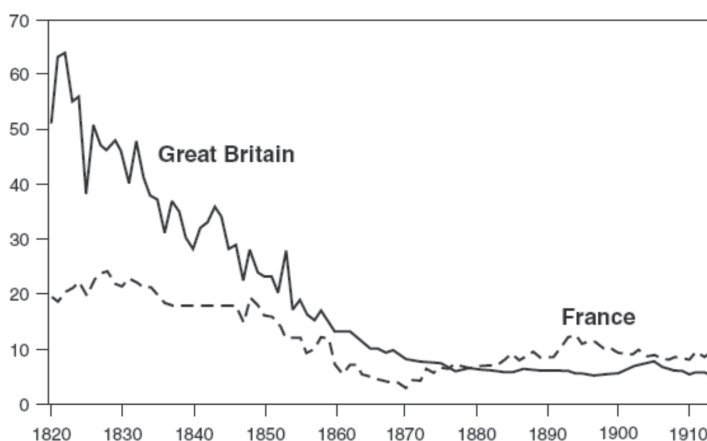
Dalsze reformy brytyjskiej polityki handlowej doprowadziły do zmniejszenia liczby pozycji taryfowych podlegających oczeniu do 48 w roku 1860.⁹ W tym okresie Wielka Brytania utrzymywała już tylko cła dla celów fiskalnych na produkty, w przypadku których nie było efektu protekcyjnego, takich jak wino, brandy, cukier czy tytoń. W niektórych przypadkach dążono do zapewnienia Wielkiej Brytanii siły przetargowej w celu wynegocjowania redukcji barier przez inne kraje. Dotyczyło to m.in. Hiszpanii, Portugalii, Francji, Austrii czy Brazylii, jednak taka taktyka okazała się skuteczna jedynie w nielicznych przypadkach.¹⁰

spowolnienie transformacji gospodarek Europy kontynentalnej w kierunku produkcji przemysłowej. Por. Ch. K i n d l e b e r g e r, *World economic primacy: 1500–1990*, Oxford University Press 1996, s. 133.

⁹ A. G. K e n w o o d, A. L. L o u g h e a d, *The growth of the international economy 1820–2000*, 4th edition, Routledge 1999, s. 65.

¹⁰ Por. Ch. K i n d l e b e r g e r, *World economic primacy: 1500–1990*, Oxford University Press 1996, s. 133–134; J. C o n y b e a r e, *Leadership by example? Britain and the Free Trade Movement o the Nineteenth Century*, [w:] *Going Alone. The Case for Relaxed Reciprocity in Freeing Trade*, J. B h a g w a t i (red.), MIT 2002, s. 35–36; D. L a z e r, *The Free Trade Epidemic of the 1860s and Other Outbreaks of Economic Discrimination*, „World Politics” 1999, vol. 51, nr 4, s. 447–483.

W polityce innych krajów europejskich, z wyjątkiem Holandii, w latach 1815–1846 dominowały tendencje protekcjonistyczne. We Francji pierwszym krokiem w kierunku liberalizacji było zastąpienie zakazów importu wysokimi stawkami celnymi w roku 1834 i redukcja niektórych stawek celnych w 1836. Jednak utrzymywano wysokie stawki celne na import produktów przemysłowych, który stanowił jedynie 6% francuskiego importu. Niewielka redukcja ceł była także związana z utworzeniem niemieckiej unii celnej (*Zollverein*) w 1834 roku. Silnie protekcjonistyczną politykę prowadziły Hiszpania, Portugalia, Rosja czy Szwecja.¹¹

Rys. 2. Średnie stawki celne jako % wartości importu w Wielkiej Brytanii i Francji w latach 1820–1910

Average tariffs as a percentage of import value in Great Britain and France in 1820–1910

Źródło: J. Nye, *The Myth of Free-Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century*, „Journal of Economic History”, (Mar.) 1991, vol. 51, nr 1, s. 26.

W ostatnich latach pojawiły się głosy podważające potocznie uznawany pogląd o niższych barierach handlowych w Wielkiej Brytanii. J. Nye¹² polemizuje z popularnym poglądem, jakoby Wielka Brytania w XIX wieku była krajem o największym otwarciu rynku na handel zagraniczny, a Francja ostoją protekcjonizmu, porównując poziom stawek celnych w tych dwóch krajach w XIX wieku. Z prezentowanych danych wynika, że w latach 1821–1875 to Francja miała niższe bariery handlowe (por. rys. 2). Takie stanowisko jest związane z przyjętą metodą oceny poziomu liberalizacji rynku (średnia stawka celna jako % wartości-

¹¹ P. Bairoch, *op. cit.*, s. 14–23.

¹² J. Nye, *The Myth of Free-Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century*, „Journal of Economic History” (Mar.) 1991, vol. 51, nr 1, s. 23–46.

ci importu). Według D. Irwina¹³ takie wartości wynikają z wysokich cel na wybrane nieliczne produkty konsumpcyjne, utrzymywanych dla celów fiskalnych. Należały do nich cła na tytoń, herbatę, spirytus i wino, które w 1880 roku stanowiły 94% wpływów celnych do brytyjskiego budżetu. Autor zwraca także uwagę na inny sposób mierzenia otwartości handlowej krajów – udział importu w PKB, który pozwala wyciągnąć odmienne wnioski. Wskaźnik ten w latach 30. XIX wieku wynosił 5,1% dla Francji i 13,1% dla Wielkiej Brytanii.

Sytuacja zaczęła się stopniowo zmieniać w latach 50. XIX wieku. Efektem brytyjskiej polityki wolnego handlu był wzrost obrotów handlowych krajów europejskich. Tempo wzrostu wolumenu eksportu kontynentalnej Europy wzrosło z 1,9% w latach 1837–1846 do 6,1% w latach 1845–1859. W Wielkiej Brytanii także nastąpił znaczący wzrost eksportu – tempo wzrostu wolumenu eksportu brytyjskiego w latach 1846–1860 wynosiło 7,3%. Korzystna sytuacja gospodarcza, a także propagowanie polityki wolnego handlu przez Wielką Brytanię doprowadziły do nieznacznych redukcji barier handlowych w wielu krajach europejskich, m.in. Francji, Belgii, Hiszpanii, Rosji, Portugalii. Znaczące postępy w liberalizacji zostały osiągnięte jedynie w Szwecji i Norwegii.¹⁴

ETAP LIBERALIZACJI HANDLU NA KONTYNENCIE EUROPEJSKIM 1860–1879 Trade liberalization in continental Europe 1860–1879

Wielka Brytania, dysponująca przewagą konkurencyjną wynikającą z poziomu rozwoju technologicznego, mogła pozwolić sobie na prowadzenie polityki wolnego handlu i otwarcie swojego rynku. W jej interesie było nakłonienie innych krajów do liberalizacji, aby uzyskać lepszy dostęp do ich rynków.¹⁵ Efektem takich działań jest powstanie sieci bilateralnych traktatów zawartych przez wiele krajów europejskich w latach 60. XIX wieku – tzw. sieci Cobdena-Chevaliera (*Cobden-Chevalier Network*), w której niektórzy autorzy dopatrują się zaczątków współczesnego wielostronnego światowego systemu handlu.¹⁶ Porównanie cech sieci Cobdena-Chevaliera i systemu GATT funkcjonującego po II wojnie światowej zawiera tabela 2.

¹³ D. Irwin, *Free Trade and Protection in Nineteenth-Century Britain and France Revisited: A Comment on Nye*, „Journal of Economic History” 1993, vol. 53, nr 1, s. 146–152.

¹⁴ *Ibid.*, s. 28–35.

¹⁵ M. Shafaedin, *How did developed countries industrialize?*, „UNCTAD Discussion Papers” (grudzień) 1998, nr 139, s. 24.

¹⁶ Por. A. G. Brown, *Reluctant partners: a history of multilateral trade cooperation 1850–2000*, University of Michigan Press, 2003. s. 53–55 oraz D. Irwin, *Multilateral and Bilateral Trade Policies in the World Trading System: a Historical Perspective*, [w:] J. de Melo, A. Panagariya (red.), *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge University Press, 1996, s. 90–101.

Tab. 2. Cechy sieci Cobdena-Chevaliera i systemu funkcjonującego w ramach Układu Ogólnego w Sprawie Taryf Celnych i Handlu – GATT 1947
Features of two world trade regimes: Cobden-Chevalier Network and GATT 1947 system

Cecha	Cobden-Chevalier Network	Układ GATT
Podstawowa zasada	Bezwartunkowa KNU	Bezwartunkowa KNU
Zasięg	Sieć bilateralnych traktatów	Umowa wielostronna
Warunki umowy	Przewidziana renegeocjacja co 10 lat	Okres funkcjonowania umowy
Dozwolone środki ochrony	Cła	Cła
Ograniczenie poziomu taryf	Zwykle nieograniczone	Związane przez umowę
Podstawa instytucjonalna	Brak	GATT
Cła wyrównawcze i anty-dumpingowe	Praktycznie nie istnieją	Dozwolone na mocy art. VI
Układy preferencyjne	Rozumiane jako złamanie KNU	Dozwolone zgodnie z art. XXIV układu

Źródło: D. Irwin, *Multilateral and Bilateral Trade Policies in the World Trading System: a Historical Perspective*, [w:] *New Dimensions in Regional Integration*, J. de Melo, A. Panagariya (red.), Cambridge University Press 1996, s. 99.

Impulsem do negocjacji i zawierania bilateralnych układów handlowych przez kraje europejskie było podpisanie w 1860 roku traktatu między Wielką Brytanią i Francją – tzw. traktatu Cobdena-Chevaliera. Za główną przyczynę podpisania przez Francję tego traktatu uważa się względy polityczne – dążenie do uznania politycznego przez cesarza Napoleona III. Ponadto, mimo że bariery handlowe stosowane przez Wielką Brytanię były stosunkowo niskie, perspektywa dalszego ich obniżenia i w dodatku zapisania tego w umowie międzynarodowej była korzystna. Francja uzyskała 80-procentową redukcję ceł na wino i wyłączenie spod brytyjskiego podatku eksportowego na węgiel w zamian za przekształcenie zakazów importu w cła (maks. 30% *ad valorem*).¹⁷ Traktat umożliwiał także cesarzowi wprowadzenie liberalizacji bez konieczności uzyskania zgody legislatury, w której nie było poparcia dla tego typu działań.¹⁸ Francuzi wierzyli, że podpisanie układu skłoni inne kraje europejskie do wynegocjowania podobnych porozumień, aby zneutralizować uprzywilejowany dostęp Wielkiej Brytanii do rynku francuskiego.¹⁹

Rzeczywiście w latach 60. XIX wieku Francja podpisała podobne traktaty z Belgią i niemiecką unią celną (w 1862 roku), Włochami (1863), Szwajcarią (1864), Holandią, Szwecją, Norwegią i Hiszpanią (1865), Austrią (1866) i innymi krajami.²⁰ Układy podpisywały także między sobą inne kraje europejskie.

¹⁷ WTO, *World Trade Report 2007*, s. 36.

¹⁸ Więcej na temat sytuacji politycznej Francji i okoliczności podpisania traktatu Cobdena-Chevaliera: Por. P. Ashley, *Modern Tariff History*, 1st edition, New York 1904, s. 300–306 oraz A. Iwasu, *Cobden-Chevalier Treaty of 1860*, „Historical Journal” 1971, vol. 14, nr 1, s. 67–98.

¹⁹ D. Lal, *Reviving the invisible hand: the case for classical liberalism in the twenty-first century*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2006, s. 27–28.

²⁰ P. Ashley, *Modern Tariff History*, 1st edition, New York 1904, s. 309–311.

Szacuje się, że zawarte zostały 53 traktaty bilateralne.²¹ Były one ze sobą powiązane ze względu na stosowaną w nich Klauzulę Największego Uprzywilejowania (KNU)²², wykorzystywano także zasadę wzajemności.²³ Zasady te sprawiały, że przywileje uzgodnione w kolejnych układach dotyczyły również tych krajów, z którymi zawarto wcześniejsze porozumienia. Skutkiem zbudowania sieci traktatów handlowych powiązanych ze sobą za pomocą KNU był spadek ceł o około połowę (obniżki dotyczyły zwłaszcza ceł na produkty rolne) oraz większa stabilność w międzynarodowych stosunkach handlowych, ponieważ traktaty były podpisywane zwykle na okres 10 lat.²⁴ Zmiany poziomu ceł w wybranych krajach przedstawia tabela 3.

Tab. 3. Cła jako procent wartości importu w wybranych krajach w latach 1850–1900 (w %)
 Custom duties as a percentage (%) of import value in selected countries in 1850–1900

Kraj	1850	1860	1870	1880	1890	1900
Austria	3	3	2	1	3	7
Belgia	3	3	2	1	1	2
Dania	Bd	Bd	10	12	11	8
Francja	16	7	3	5	8	9
Niemcy	13	12	Bd	6	9	8
Włochy	Bd	Bd	8	10	18	12
Holandia	3	2	1	1	1	1
Rosja	32	21	13	15	35	33
Hiszpania	25	16	10	16	16	18
Szwecja	19	16	12	10	11	11
Wielka Brytania	21	11	7	5	5	5

Źródło: J. C o n y b e a r e, *Leadership by example? Britain and the Free Trade Movement of the Nineteenth Century*, [w:] *Going Alone. The Case for Relaxed Reciprocity in Freeing Trade*, J. Bhagwati (red.), MIT 2002, s. 47.

²¹ WTO, *World Trade Report 2007*, s. 38.

²² Korzenie KNU sięgają XV wieku, kiedy zasady mające cechy dzisiejszej KNU były wykorzystywane w celu zapewnienia takiego samego traktowania w dostępie do portów handlowych. Początkowo państwa przyznawały sobie wzajemnie KNU w odniesieniu do korzyści udzielonych określonym państwom w okresie poprzedzającym zawarcie traktatu. Stopniowo dążono do rozszerzenia ich na jakikolwiek inny kraj i przywileje, które były lub miały być przyznane w przyszłości. Za nowoczesną KNU uznaje się klauzulę zawartą w traktacie między Anglią a Portugalią z 1642 roku, w której Anglia uzyskała dla swoich obywateli wszystkie udogodnienia przyznane jakimkolwiek innemu państwu pozostającemu w stosunkach handlowych z Portugalią. M. M. K a ł d u Ń s k i, *Klauzula Największego Uprzywilejowania*, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2006, s. 22–28.

²³ A. G. B r o w n, *Reluctant partners: a history of multilateral trade cooperation 1850–2000*, University of Michigan Press 2003. s. 55–56.

²⁴ *Ibid.*, s. 57.

POWRÓT DO PROTEKCJONIZMU 1879–1900
Return to protectionism 1879–1900

Problemy w funkcjonowaniu sieci Cobdena-Chevaliera pojawiły się, kiedy podpisane traktaty miały podlegać renegocjacji (w 1892 roku wygasła ponad połowa z nich). Odbywało się to w innych warunkach politycznych i gospodarczych, które spowodowały, że kraje zaczęły skłaniać się w kierunku polityki protekcjonizmu. Nasilające się tendencje nacjonalistyczne oraz militarna rywalizacja krajów europejskich²⁵, wymagająca zwiększania wydatków na zbrojenia, a także konieczność ponoszenia większych nakładów na edukację, zdrowie publiczne i innych, związanych z ochroną socjalną, wymagały wzrostu dochodów budżetowych, których ważnym źródłem były cła.²⁶ Szczególne znaczenie miał jednak kryzys rolny na kontynencie europejskim, spowodowany spadkiem cen (tzw. *Great European Depression 1873–1896*). Podstawową przyczyną było zakończenie wojny w USA i wzrost produkcji zbóż w połączeniu ze spadającymi kosztami transportu. Spowolnienie tempa wzrostu gospodarczego (por. tabela 4) było w znacznym stopniu spowodowane spadkiem produkcji rolnej w krajach kontynentalnej Europy – w latach 1870–1892 nastąpił spadek o 0,2%, spowodowany napływem zboża ze Stanów Zjednoczonych i Rosji. Sprawiało to także, że producenci z Europy tracili rynek zbytu w Wielkiej Brytanii. Niekorzystne tendencje w postaci wolniejszego tempa wzrostu eksportu europejskiego miały miejsce od roku 1873. W latach 1873–1894 tempo wzrostu eksportu krajów europejskich wynosiło zaledwie 2,3%, w przypadku krajów Europy kontynentalnej wskaźnik ten był jeszcze niższy.²⁷

Tab. 4. Tempo wzrostu eksportu i tempo wzrostu PKB w Europie w latach 1830–1913
Annual rate of exports and GDP growth in Europe in 1830–1913

Okres	Tempo wzrostu eksportu	Tempo wzrostu PKB
1830–1846	3,5	1,7
1846–1860	6,0	1,5
1860–1879	3,8	1,7
1879–1892	2,9	1,2
1892–1913	3,5	2,4

Źródło: P. Bairoch, *op. cit.*, s. 44.

²⁵ Było to związane także z ekspansją kolonialną krajów europejskich i konfliktami związanymi z podziałem wpływów, zwłaszcza w Afryce. Por. G. L. Fontana, *The economic development of Europe in the nineteenth century (V): international changes and monetary systems*, [w:] *An Economic History of Europe*, A. Di Vittorio (red.), Routledge 2006, s. 227.

²⁶ A. G. Kenwood, A. L. Loughead, *The growth of the international economy 1820–2000*, 4th edition, Routledge 1999, s. 71.

²⁷ P. Bairoch, *op. cit.*, s. 45–46.

W efekcie pojawiły się żądania wprowadzenia protekcjonizmu przez lobby rolne. Później podobne postulaty wysuwali także producenci tekstyliów, żelaza i stali.²⁸ W związku z tym kraje europejskie zaczęły podnosić cła. W roku 1876 zrobiły to Austria, Rosja i Hiszpania, natomiast Niemcy w 1879.²⁹ W ostatnim 20-leciu XIX wieku większość krajów (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii, Holandii i Danii) podniosła poziom swoich stawek celnych (por. tabela 3) ze względu na wzrost konkurencji spowodowany spadkiem kosztów transportu (por. tabela 5).³⁰

Tab. 5. Przeciętne koszty transportu towarów w krajach rozwiniętych w latach 1830–1910 (w USD)
Average transport costs in developed countries in 1830–1910 (in USD)

Rodzaj transportu	1830	1850	1880	1910
Transport drogowy*	6,2	5,0	4,0	3,6
Transport rzekami i kanałami*	1,0	0,7	0,4	0,2
Transport kolejowy*	—	1,5	1,1	0,8
Transport morski (z USA do Wielkiej Brytanii)**	9,5	9,0	8,5	3,3

* stawka za tonę za 100 km; ** stawka za tonę.

Źródło: P. Bairoch, *op. cit.*, s. 56.

W jakim stopniu wzrost protekcjonizmu okazał się skutecznym środkiem antykryzysowym, trudno jest ocenić ze względu na ograniczony dostęp do danych. Warto zauważyć natomiast, że niekorzystne skutki spowolnienia gospodarczego były dużo bardziej widoczne w krajach kontynentalnej Europy niż w Wielkiej Brytanii, która prowadziła politykę wolnego handlu. Spadek poziomu PNB per capita w latach 1870–1890 w porównaniu z okresem 1850–1870 w Wielkiej Brytanii wynosił 30% (z 1,6% do 1,1%), a w innych krajach europejskich 80% (z 1,1% do 0,2%). Ponadto, protekcjonistyczne polityki handlowe w znacznym stopniu weszły w życie dopiero w latach 90., a więc już po zakończeniu kryzysu gospodarczego, podważając twierdzenie o ich wpływie na poziom rozwoju gospodarczego.³¹

Powrót do protekcjonizmu nie spowodował spowolnienia tempa wzrostu eksportu krajów europejskich, które w latach 1892–1913 wynosiło 3,5% (por. tabela 3). Wysokie ceny krajowe, uzyskiwane pod ochroną barier celnych, zwiększały siłę konkurencyjną na rynkach zagranicznych, ponieważ umożliwiały różnicowanie cen na poszczególnych rynkach. Producenci realizowali także eksport po cenach dumpingowych, a ponieważ stanowił on jedynie 20–40% ich produkcji, mogli sprzedawać towary za granicą po cenach niższych niż w kraju nawet o połowę bez ponoszenia strat. Niektóre kraje, zwłaszcza Niemcy, stosowały także subsydiowanie eksportu.³²

²⁸ WTO, *World Trade Report 2007*, s. 38.

²⁹ Por. P. Bairoch, *op. cit.*, s. 59.

³⁰ J. Ravenhill, *Global Political Economy*, Oxford University Press 2005, s. 8.

³¹ Por. P. Bairoch, *op. cit.*, s. 56.

³² J. Sołdaczuk, J. Misala, *Historia handlu międzynarodowego*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2001, s. 113–114.

PODSUMOWANIE

Conclusion

W polityce handlowej krajów europejskich w XIX wieku po raz pierwszy zaobserwować można tendencje do liberalizowania handlu. Głównym propagatorem idei wolnego handlu była Wielka Brytania, która znosiła bariery handlowe już od lat 40. XIX wieku. Do najważniejszych przyczyn liberalizacji handlu krajów europejskich w II połowie XIX wieku należały: 1) rozwój masowej produkcji przemysłowej i konieczność poszerzenia rynków zbytu, 2) stworzenie teorii ekonomicznych pokazujących korzyści z wolnego handlu, 3) przykład sukcesu gospodarczego Wielkiej Brytanii, która jako pierwsza jednostronnie znosiła bariery handlowe.

Znacząca redukcja barier w przepływie produktów przemysłowych i rolnych, która nastąpiła w latach 60. i 70. XIX wieku, jest nazywana często „złotą erą liberalizmu gospodarczego”.³³ Efektem jest dynamiczny wzrost światowego handlu i rozwój międzynarodowych powiązań gospodarczych. Zmiany, które wprowadzono w tym okresie, przyniosły cenne doświadczenia wykorzystane przy tworzeniu powojennego układu liberalizacji handlu. Wiele cech sieci Cobdena-Chevaliera zostało powtórzonych w Układzie Ogólnym w Sprawie Taryf Celnych i Handlu (*General Agreement on Tariffs and Trade – GATT*), podpisanym w roku 1947, który był forum wielostronnej liberalizacji handlu aż do lat 90 XX wieku.

Liberalizacja handlu była związana z korzystną sytuacją gospodarczą panującą w tym okresie (znaczący wzrost gospodarczy i wzrost produkcji przemysłowej). Wraz z pogorszeniem koniunktury gospodarczej nastąpił powrót do tendencji protekcyjnych. Podobną korelację między sytuacją gospodarczą a polityką handlową można zaobserwować także w późniejszych latach. Brak jednak dostatecznych dowodów, że bariery handlowe przyczyniły się do wyjścia krajów europejskich z recesji gospodarczej w II połowie XIX wieku, a tendencje protekcyjnistyczne nie spowodowały znacznego załamania obrotów handlowych. Główne przyczyny powrotu do protekcyjizmu były następujące: 1) osiągnięcie wysokiego poziomu rozwoju produkcji przemysłowej w kilku krajach europejskich i Stanach Zjednoczonych oraz związany z tym wzrost konkurencji, 2) spadek kosztów transportu, 3) napływ taniego zboża z USA i Rosji do krajów europejskich, 4) wzrost wydatków rządowych i związana z nim konieczność zwiększenia dochodów budżetowych krajów.

Doświadczenie korzyści z liberalizacji handlu, a następnie recesji gospodarczej w okresie międzywojennym, która spowodowała dezintegrację międzynarodowych powiązań gospodarczych, w tym handlowych, sprawiło, że po zakoń-

³³ Por. J. Ravenhill, *Global Political Economy*, Oxford University Press 2005, s. 8.

czeniu II wojny światowej poparcie dla liberalizacji handlu międzynarodowego było powszechne. Redukcję barier handlowych uznawano za ważny czynnik rozwoju gospodarki światowej.

SUMMARY

Industrial revolution and development of mass production resulted in production surpluses which could be sold abroad. In consequence we can observe a shift in commercial policy of European countries that appeared in 19th century. The leader of this shift was Great Britain which started to implement free trade policy in 1840s. Other European countries followed suit signing a number of bilateral treaties liberalizing their tariffs in 1860s and 70s. The result was an “era of economic liberalism” and a significant increase in merchandise exports of European countries as well as general development of international economic relations. The return to protectionism in the later part of the century was caused by the economic recession in Europe. The article presents the evolution of commercial policy in European countries and analyses the causes and effect of the implemented policies.